

Θανάσης Ν. Παπαθανασίου

Αναπληρωτής Καθηγητής Ιεραποστολικής στην Ανώτατη Εκκλησιαστική Ακαδημία Αθήνας

ath.n.pap@gmail.com

Extra pauperes nulla salus.

Η αποστολή και τα διλήμματα της Εκκλησίας μπροστά στο μάτι της βελόνας.

Εισήγηση στην στρογγυλή τράπεζα «Πλούσιοι και φτωχοί στην Καινή Διαθήκη, τον πρώιμο μοναχισμό και το Βυζάντιο» (Θεολογική Σχολή ΑΠΘ, Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας, Τομέας Ιστορίας, Δόγματος και Διαχριστιανικών Σχέσεων), Πέμπτη 21 Μαρτίου 2019.

Το 1935 ο Μπέρτολντ Μπρεχτ μας χάρισε το ποίημα «Ερωτήσεις ενός εργάτη που διαβάζει». Με το ποίημα αυτό, ως γνωστό, ο Μπρεχτ διατύπωσε υπό τύπον ερωτήσεων την εξής απλή διαμαρτυρία: Πίσω από πολλά έργα υψηλού πολιτισμού (πίσω από την επτάπτυλη Θήβα, από το Σινικό τείχος, από τις αψίδες της Ρώμης, από τα παλάτια του Βυζαντίου) υπάρχει κάτι πραγματικό, αλλά αθέατο: Ο κόπος και ο πόνος των φτωχών, οι οποίοι έστησαν αυτά τα έργα, κι όμως, όχι απλώς μένουν ανώνυμοι, αλλά ούτε καν υπάρχουν στον οπτικό ορίζοντα του ανθρώπου που θαυμάζει αυτά τα επιτεύγματα.

Κι αν άραγε ο Μπρεχτ συναντούσε τον άγιο Ισίδωρο Πηλουσιώτη, στα τέλη του 4^{ου} αιώνα;

Ο πατριάρχης Αλεξανδρείας Θεόφιλος ήταν υπέρμαχος της δογματικής ορθοδοξίας. Έμενε όμως -επιτρέψτε μου- μεταξεταστέος στην ορθοπραξία. Έκτιζε λαμπρούς ναούς (προς δόξαν Κυρίου, όπως συχνά λέγεται), αλλά τους έχτιζε με αυταρχισμό και αδικία. Εδώ, λοιπόν, τον έλεγχε ο Ισίδωρος Πηλουσιώτης.

Έχεις γίνει (του έλεγε) λιθομανής και χρυσολάτρης.

Κτίζεις στο Πηλούσιο εκκλησία, λαμπρή [...], αλλά με ελεεινά μέσα: με χρηματισμούς από χειροτονίες, με αδικίες [...] και με υπεξαίρεση των χρημάτων που προορίζονται για τους φτωχούς [...]. Δεν χρειάζεται ο Θεός θυσίες που προέρχονται από αδικία. Αντιθέτως, τις σιχαίνεται σαν να πρόκειται για θυσία σκύλου. Σταμάτα, λοιπόν, και να κτίζεις και να αδικείς, ώστε να μη βρεθεί στην κατάκριση του Θεού αυτό το [λαμπρό]

οικοδόμημα. Αιώνια θα στέκει μετέωρο και θα σου καταμαρτυρεί με ποια κακά κτίστηκε, θα σου γυρεύει πίσω τα μεροκάματα που στέρησες και θα συνηγορεί υπέρ όσων έβλαψες.

Μνημονεύω τη σύγκρουση αυτή, Θεοφίλου και Ισιδώρου, αφενός για να τονίσω ότι η εκκλησιαστική ζωή ουδέποτε είναι ένα συμπαγές πράγμα, αλλά εμπεριέχει συγκλίσεις, αποκλίσεις, και ρήξεις. Αφετέρου, για να επισημάνω ότι ο Ισίδωρος ανακεφαλαιώνει δύο «αξιώματα», τα οποία διαπερνούν σαν σπονδυλικές στήλες την εκκλησιαστική παράδοση:

1^ο αξίωμα: Η αποστέρηση του εργατικού μισθού εξισώνεται με φόνο. Με ανοσιούργημα, η μπόχα του οποίου εξοργίζει τον ίδιο τον Θεό. Είναι ένας άξονας που ξεκινά από την Παλαιά Διαθήκη, περνά στην επιστολή του Ιακώβου στην Καινή Διαθήκη, και φτάνει μέχρι τους ιερούς κανόνες, οι οποίοι επιβάλλουν επιτίμιο φονιά στον άδικο εργοδότη.

2^ο αξίωμα: Η λειτουργική ζωή δεν είναι η κολυμπήθρα του Σιλβάμ. Με σύγχρονους όρους, θα έλεγα, η λειτουργική ζωή δεν είναι μεταφυσικό πλυντήριο μαύρου χρήματος. Δωρεές οι οποίες αποτελούν προϊόν κοινωνικής αδικίας δεν είναι ευάρεστες στον Θεό. «Όποιος προσφέρει [στον Θεό] θυσία με των φτωχών τα χρήματα, είναι σαν να θυσιάζει ένα παιδί μπροστά στα μάτια του πατέρα του», λέει η Σοφία Σολομώντος. Και οι «Αποστολικές Διαταγές» του 4^{ου} αι. ζητούν από τους επισκόπους να μην αποδέχονται δωρεές πλουσίων οι οποίοι εκμεταλλεύονται τους αδυνάτους – ακόμη κι αν η εκκλησία του επισκόπου κινδυνεύει να καταστραφεί από την έλλειψη πόρων.

Αυτά τα «αξιώματα» αναδεικνύουν ένα ζήτημα καίριο, αλλά ωστόσο πολύ περιθωριοποιημένο στον εκκλησιαστικό χώρο. Εννοώ την κριτική του οικονομικού συστήματος, δηλαδή την κριτική των συνθηκών οι οποίες παράγουν φτώχεια και αδικία. Αυτό είναι κάτι ριζικά διαφορετικό από να εξαντλείται το κοινωνικό ενδιαφέρον στην ελεημοσύνη. Πράγματι, στο διάβα της χριστιανικής ιστορίας έχει λάβει χώρα μια μετατόπιση: από το όραμα της μεταμόρφωσης του κόσμου υπό το φως της Βασιλείας, στην περιστασιακή, «συστημική» φιλανθρωπία.

Το λέω αυτό διότι ένα σημαντικό ρεύμα της Πατερικής γραμματείας επικρίνει την ελεημοσύνη, όταν αυτή γίνεται άλλοθι όσων παράγουν αδικία και φτώχεια. «Ποιο είναι το όφελος», λέει ο άγιος Γρηγόριος Νύσσης, «αν δημιουργείς πολλούς φτωχούς με την εκμετάλλευση και ανακουφίζεις έναν με την ελεημοσύνη; Αν δεν υπήρχε το πλήθος των εκμεταλλευτών, δεν θα υπήρχε ούτε το πλήθος των εξαθλιωμένων». Ο άγιος Αστέριος

Αμασείας προχωρεί ακόμη βαθύτερα: «Υλας [...] πλούτου σωρεύσαι αναμαρτήτως, αμήχανον»: Είναι αδύνατο να συγκεντρωθεί τεράστιος πλούτος δίχως αμαρτία.

Δεν υπάρχει μονοφωνία των εκκλησιαστικών συγγραφέων στα ζητήματα αυτά. Και είναι λάθος να ανασύρουμε μια όμορφη φράση, και να φτιάχνουμε μια ψευδή εικόνα, ισχυριζόμενοι ότι όλος ο εκκλησιαστικός βίος διαχρονικά εκφράζεται από αυτήν και μόνο. Χρειάζεται να εντοπίζουμε οπτικές και ρεύματα, να διακρίνουμε μεταξύ τους, και να αναδεικνύουμε την *δυναμική* η οποία μπορεί να εμπνεύσει σήμερα μια κριτική, ευαγγελική στάση. Για παράδειγμα, θα συναντήσουμε απόψεις υπέρ του αναπαλλοτρίωτου της μεγάλης μοναστηριακής περιουσίας, θα συναντήσουμε όμως και περιπτώσεις όπως του αγίου Αθανασίου, Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως και εκ των πρώτων εισηγητών του ησυχασμού (τέλη 13^{ου} – αρχές 14^{ου} αι.), ο οποίος πρωτοστάτησε σε μέτρα κοινωνικής μεταρρύθμισης, και ως εκ τούτου συνάντησε σφοδρή αντίθεση από επισκόπους και μοναχούς, όταν επιχείρησε να διαθέσει μοναστική περιουσία υπέρ των φτωχών.

Για να καταλάβουμε τη δυναμική αυτή, χρειάζεται να εστιάσουμε σε έναν ιδιαίτερο τρόπο εννόησης του φτωχού. Επίσης σαν σπονδυλική στήλη διαπερνά την Πατερική γραμματεία η βιβλική αντίληψη, ότι οι *φτωχοί*, τα *ορφανά* και οι *χήρες* αποτελούν τους «φίλους του Θεού». Είναι αυτοί οι οποίοι στερούνται κάθε ανθρώπινη ασφάλεια, και υπολογίζουν μόνο στον βραχίονα του Θεού. Μια πολύτιμη παράμετρος εδώ, είναι ότι το πρόσωπο του φτωχού δεν έχει να κάνει μόνο με την ανέχεια. Έχει να κάνει και με τον κοινωνικό και πολιτικό αποκλεισμό του. «Πλούσιος ελάλησε», μας λέει η Σοφία Σειράχ, «και πάντες εσίγησαν και τον λόγον αυτού ανύψωσαν έως των νεφελών. Πτωχός ελάλησε και είπαν, τις ούτος; Καν προσκόψη, προσανατρέψουσιν αυτόν» (: κι αν σκοντάψει, τον σπρώχνουν για να πέσει κάτω).

Το πρόσωπο του φτωχού και του αποκλεισμένου, λοιπόν, λαμβάνει εμβληματικές διαστάσεις, και γίνεται ένα είδος θεοφάνειας. Η συνάντηση μαζί του είναι συνάντηση *με τον Χριστό αυτοπροσώπως*. Και γι' αυτό, η έμπρακτη αγάπη και η αλληλεγγύη δεν είναι απλώς το πρακτικό συμπλήρωμα των μυστηρίων. Έχουν μυστηριακό χαρακτήρα καθαυτές. Και γι' αυτό εμποδίζουν την εκκλησιαστική ζωή από το να εκπέσει σε σακραμενταλισμό. Φέρνω δυο-τρία παραδείγματα πάνω σ' αυτό:

Τον 4^ο αιώνα ο Ιωάννης Χρυσόστομος συνόψισε την αντι-ειδωλολατρική ουσία της χριστιανικής πίστης, λέγοντας ότι, εκτός από τις πέτρινες άγιες τράπεζες των ναών, υπάρχουν και κάποιες άλλες άγιες τράπεζες, οι οποίες μάλιστα γεννούν μεγαλύτερο δέος. Είναι οι *ζώσες* άγιες τράπεζες: οι άστεγοι και οι περιθωριοποιημένοι που στοιχειώνουν τα σοκάκια των

πόλεων. Στον ναό ο ιερέας προσκαλεί το άγιο Πνεύμα με τον λόγο· ενώ ο αλληλέγγυος άνθρωπος το Πνεύμα καλεί κι αυτός, αλλά το καλεί με την πράξη. Πάνω στην αγία τράπεζα του ναού τίθεται το σώμα του Χριστού, όμως ο φτωχός αποτελεί το σώμα του Χριστού.

Δεκατέσσερις αιώνες αργότερα: Ο Νικόδημος ο Αγιορείτης τολμά να πει πως όποιος έχει αποκτήσει περιουσία με αρπαγές και αδικίες, δεν συγχωρείται απλώς με το να μετανιώσει. Δεν συγχωρείται αυτόματα ούτε καν αν βαπτιστεί μετά την τέλεση της αδικίας. Πρέπει να αποκαταστήσει τη δικαιοσύνη και να επιστρέψει στους αδικημένους όσα άρπαξε απ' αυτούς. Ο δε Κοσμάς ο Αιτωλός δίδασκε το εξής καταπληκτικό: Ακόμα κι αν συγχωρέσουν τον εκμεταλλευτή όλοι οι εξομολόγοι, όλοι οι ιερείς, όλοι οι επίσκοποι κι όλοι οι πατριάρχες, ο δράστης μένει ασυγχώρητος, αν δεν τον συγχωρήσει αυτός που αδικήθηκε - είτε αυτός που αδικήθηκε είναι Ορθόδοξος Χριστιανός, είτε δυτικός Χριστιανός είτε εβραίος.

Όπως έχουν καταδείξει ερευνητές σαν τον Πήτερ Μπράουν, ήδη στα τέλη του 4ου αιώνα ο επίσκοπος σε μια πόλη κάλυπτε ένα πολιτικό κενό. Δια του επισκόπου οι φτωχοί της πόλης αποκτούσαν φωνή, η οποία εισακουόταν από τις αυτοκρατορικές αρχές. Έρχεται λοιπόν στα μέσα του 4^{ου} αι. ο 7^{ος} κανόνας της συνόδου της Σαρδικής και ζητά από τους επισκόπους να μην επισκέπτονται τον βασιλέα, παρά μόνο για έναν λόγο: Για να συνηγορήσουν υπέρ των φτωχών, των χηρών και των ορφανών. Το κάνει αυτό ο κανόνας, διότι γνωρίζει ότι κάποιοι επίσκοποι επισκέπτονταν τις αρχές στο πλαίσιο μιας διαπλοκής: για να εξασφαλίσουν ευεργετήματα στον εαυτό τους και στους φίλους τους. Παρόμοια, ο 25ος κανόνας της συνόδου της Αντιοχείας (341) ορίζει ότι, αν ένας επίσκοπος αδιαφορεί μπροστά στην καταπίεση των φτωχών, οφείλει να εξετάσει το ζήτημα η σύνοδος των επισκόπων.

Κανένας από τους άρπαγες και από όσους ιδιοποιούνται τα αγαθά, τα οποία ο Θεός τα δημιούργησε για όλους, είπε ο άγιος Γρηγόριος Παλαμάς τον 14^ο αι., «δεν θα μπορέσει να αποφύγει [κατά την έσχατη κρίση] την ποινή, αν δεν δεχτεί στη ζωή του τους φτωχούς». Νομίζω πως εδώ ο Παλαμάς λέει ουσιαστικά το ίδιο με τον Jon Sobrino, εκπρόσωπο της θεολογίας της απελευθέρωσης στο Ελ Σαλβαδόρ: «Extra pauperes nulla salus» - «Εξω από τους φτωχούς (ή: χωρίς τους φτωχούς) δεν υπάρχει σωτηρία». Σε όσους μάλιστα θα έσπευδαν να θορυβηθούν, ο Sobrino διευκρινίζει το αυτονόητο: «Δεν λέω ότι μαζί με τους φτωχούς η σωτηρία υπάρχει αυτόματα, αλλά ότι χωρίς αυτούς δεν μπορεί να υπάρξει διόλου».

Καταλύτης για τα ζητήματα αυτά είναι η απάντηση που θα δοθεί για τη φύση του πλούτου και της φτώχειας. Λέγοντας «φύση», εννοώ αν η ταξική ανισότητα θεωρείται θεολογικώς νόμιμη· αν δηλαδή θεωρείται θέλημα Θεού. Δύο σημεία χρειάζεται να θυγούν εδώ:

Πρώτον: Όπως είπα, ο πλούτος και η φτώχεια είναι σφιχτοδεμένα με την αδικία και την εκμετάλλευση. Παράλληλα ωστόσο υπάρχει άλλη μια παράμετρος: *Καθ'εαυτόν* ο πλούτος (δηλαδή *ακόμα* κι αν νοηθεί ανεξάρτητα από την αδικία) αποτελεί ανθρωπολογικό πρόβλημα. Είναι παγίδα της ψυχής, καθόσον η ανθρώπινη ύπαρξη θεμελιώνεται πάνω σε μια φαντασιακή κατασκευή (στο δικαίωμα ιδιοκτησίας) και συνακόλουθα στον ναρκισσισμό (η άρνηση, σημειωτέον, κυριολεξίας της ιδιοκτησίας, ενέχει μια καίρια δυναμική, η οποία μπορεί σήμερα να φέρει σε ριζοσπαστική αλληλοσυμπλήρωση τα αιτήματα της κοινωνικής δικαιοσύνης και τα αιτήματα της οικολογίας). Η παραβολή του άφρονος πλουσίου, η επιθετικότητα του Χριστού κατά του Μαμωνά και τα συγκλονιστικά λόγια του για το μάτι της βελόνας, το καταδεικνύουν με σαφήνεια.

Δεύτερον: Είναι γεγονός ότι υπάρχουν θεολογικά ρεύματα, τα οποία υποστηρίζουν ότι η ανισότητα είναι θέλημα Θεού. Ο Κλήμης Αλεξανδρεύς (στα τέλη του 2^{ου} και στις αρχές του 3^{ου} αι.) ήταν -αν δεν κάνω λάθος- ο πρώτος που προσπάθησε να καταδείξει ότι δεν είναι και τόσο επικίνδυνος ο πλούτος. Στο γνωστό έργο του «Τις ο σωζόμενος πλούσιος» μοιάζει να αναστατώνεται με την προτροπή του Ιησού προς τους πλουσίους, για πώληση των υπάρχοντων τους, δηλαδή για αναίρεση του πλούτου. Και είναι εντυπωσιακό ότι ο Κλήμης μεταφέρει το κέντρο βάρους σε ατομικό επίπεδο (δηλαδή στο πόσο φιλοχρήματος είναι κάθε πλούσιος) και ταυτόχρονα συλλογίζεται με τρόπο ότι, αν εφαρμοστεί η προτροπή του Χριστού, θα καταρρεύσει ο θεσμός της ιδιοκτησίας και θα επέλθει κοινωνικό χάος.

Κάπως παρόμοια, αν διαβάσει κάποιος το υπόμνημα του Παναγιώτη Τρεμπέλα στο κατά Λουκάν ευαγγέλιο, και ειδικά για το κήρυγμα του Ιησού στη συναγωγή της Ναζαρέτ («Πνεῦμα Κυρίου ἐπ' ἐμέ, οὗ εἵνεκεν ἔχρισέ με, εὐαγγελίσασθαι πτωχοῖς ἀπέσταλκέ με...»), δεν θα βρει καμία αναφορά σε κυριολεκτική κοινωνική απελευθέρωση. Νοεί το απόσπασμα αποκλειστικά αλληγορικά: Οι πτωχοί ήταν οι εθνικοί, επειδή αυτοί ως τότε στερούνταν τον πλούτο των θείων δωρεών...

Νομίζω όμως ότι το ευαγγελικό πνεῦμα το εκφράζει η εξής «κριτική κειμένου» από τον Ιωάννη Χρυσόστομο:

Σε κάποιο σημείο της Παλαιάς Διαθήκης εμφανίζεται να μιλά ο Θεός, δια στόματος του προφήτη Αγγαίου: «Σε μένα, τον Κύριο του σύμπαντος, ανήκει το ασήμι και το χρυσάφι». Ο Χρυσόστομος λοιπόν καταγγέλλει ότι στην πρόταση αυτή κάποιος είχε προσθέσει τη φράση: «... και [εγώ, ο Θεός] το δίνω [το χρυσάφι και το ασήμι] σε όποιον θέλω εγώ». Ο Χρυσόστομος καταδικάζει με οξύτητα την προσθήκη, η οποία προσπαθούσε να νομιμοποιήσει μεταφυσικά την ταξική ανισότητα, και λέει ότι την προσθήκη αυτή τη μεθόδευσε ο ίδιος ο διάβολος. Είναι αδιανόητο, καταλήγει με χαρακτηριστική σκληρότητα, να πιστεύουν μερικοί ότι είναι θέλημα του Θεού ο πλουτισμός ανθρώπων βρώμικων, που δεν τους αξίζει να αντικρύζουν τον ήλιο και να αναπνέουν, αφού αναστατώνουν τα πάντα γύρω τους, αρπάζουν τα σπίτια των χηρών, αδικούν τους ορφανούς και καταδυναστεύουν τους κατώτερους τους.

Αλλά: Αντίθετα προς τον Χρυσόστομο, ο Κύριλλος Ιεροσολύμων χρησιμοποίησε το εν λόγω χωρίο του Αγγαίου, *μαζί με την προσθήκη*, για να συμπεράνει ακριβώς ότι τον πλούτο τον χορηγεί ο Θεός. Εδώ, βέβαια, αν δούμε όλο το κείμενο του Κυρίλλου, θα καταλάβουμε ότι σκοπός του Κυρίλλου ήταν κάτι άλλο: να αντικρούσει την μανιχαϊστική αντίληψη, ότι τα υλικά αγαθά ανήκουν στον διάβολο, εξαιτίας και μόνο του γεγονότος ότι είναι υλικά. Ο Κύριλλος λοιπόν προσπαθεί να δείξει ότι η ύλη δεν είναι οντολογικώς κακή. Ωστόσο, εδώ δεν προχωρά σε κοινωνική κριτική, όπως άλλοι Πατέρες, οι οποίοι τονίζουν ότι η ταξική ανισότητα δεν ανήκει στη θέληση του Θεού, αλλά αποτελεί πτωτική, εφάμαρτη πραγματικότητα.

Θα κλείσω με μια ακόμη παράμετρο (αντί πολλών).

Την αντιμετώπιση μανιχαϊστικών απόψεων την συναντάμε και στον άγιο Ειρηναίο Λυών. Αυτός όμως (αντίθετα από τον Κύριλλο) οδηγείται σε μια -ας πούμε- θεολογία της διεκδίκησης: όχι σε νομιμοποίηση του κοινωνικού κατεστημένου. Τον 2ον αιώνα οι αιρετικοί Μαρκιωνίτες δέχονταν μια δυαρχία. Υποστήριζαν ότι από τη μια υπάρχει ο κακός Θεός της Παλαιάς Διαθήκης και από την άλλη ο καλός Θεός της Καινής Διαθήκης. Ένα από τα επιχειρήματα που πρόβαλλαν προς ενίσχυση της θέσης τους, ήταν ένα περιστατικό που μνημονεύεται στην Παλαιά Διαθήκη. Όταν ο Θεός προετοίμαζε τους Εβραίους για την έξοδό τους από τη δουλεία της Αιγύπτου, τους διέταξε να ζητήσουν σαν δανεικά από του Αιγυπτίου πολύτιμα σκεύη και ρουχισμό, στην πραγματικότητα όμως όχι για να τους τα επιστρέψουν αργότερα, αλλά για να τα ιδιοποιηθούν. Κατά τη γνώμη των Μαρκιωνικών, αυτό αποδείκνυε την ανηθικότητα του Θεού της Παλαιάς Διαθήκης. Ο άγιος Ειρηναίος υποστήριξε κάτι ολότελα διαφορετικό. Η εντολή του Θεού προς τους Εβραίους (είπε) υπογραμμίζει το δικαίωμα των εργαζομένων να διεκδικούν τα δικαιώματά τους. Με την υπεξαίρεση των πολυτίμων σκευών

